

دادرسی الکترونیکی در نظام قضایی ایران و بهره‌گیری از هوش مصنوعی در دادرسی الکترونیکی

مهران خوش سلوک

دکتری حقوق، عضو هیأت علمی mguniversity فرانسه، وکیل پایه یک دادگستری

چکیده

دادرسی در سیستم قضایی کشورمان، ترکیبی از دادرسی الکترونیکی و دادرسی سنتی بوده و در اموری همانند ثبت درخواست‌های قضایی، ثبت و ارسال اوراق، ابلاغ احکام و احضاریه‌ها از طریق الکترونیکی صورت می‌پذیرد؛ لیکن جلسات دادرسی به صورت سنتی انجام شده و جلسات دادرسی همچنان به صورت حضوری و در محل دادگاه برگزار می‌گردد. مراجع قضایی در سال‌های اخیر، با استناد به قوانین موضوعه، ادله الکترونیکی را می‌پذیرند و با توجه به انواع ادله الکترونیکی، دلایل الکترونیکی مطمئن، دارای اعتبار اسناد رسمی بوده و ادله الکترونیکی عادی، اعتبار اسناد عادی را دارند. هوش مصنوعی نیز در عصر کنونی، جایگاه خود را در علوم مختلف کسب کرده و در امر دادرسی الکترونیکی نیز می‌تواند به عنوان ابزاری کارا در امور قضایی، مورد بهره‌برداری قرار گیرد. تحلیل و بررسی داده‌ها و ادله الکترونیکی و ارائه راهکار و پیشنهاد از سوی هوش مصنوعی و مدیریت پرونده‌های قضایی، کمک شایانی به دادرسی الکترونیکی می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: هوش مصنوعی، دادرسی الکترونیکی، ادله الکترونیکی، ادله الکترونیکی مطمئن، ادله الکترونیکی عادی.

۱- مقدمه

آنچه از مواد قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی استنباط می‌شود، دادرسی سنتی بوده و در این قانون، به دلیل زمان تصویب، نوع و شیوه دیگری از دادرسی پیش‌بینی نشده است. در مواد این قانون، تقدیم فیزیکی دادخواست، الزام در ارائه برگ دادخواست چاپ شده توسط قوه قضاییه، ضمیمه نمودن فیزیکی اوراق و ادله اثبات به دادخواست تقدیمی و سایر مصادیق مندرج در قانون مذکور، تعیین کننده دادرسی به شکل کاملاً سنتی بوده و ابلاغ اوراق قضایی به انحاء مختلف ابلاغ واقعی و قانونی، نوع دیگری از شیوه دادرسی را به ذهن متبادر نمی‌کند.

در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲ نیز، همان شیوه (دادرسی سنتی) مشاهده می‌شود؛ هرچند که مستند به ماده ۳۷ از این قانون، الزام به تقدیم شکواییه به صورت چاپی، تخصیص خورده و ضابطین قضایی می‌توانند علاوه بر شکواییه کتبی، شکایات شفاهی بزه‌دیدگان را نیز بپذیرند، لیکن بجز در دو ماده به طور خاص، در سایر مواد این قانون، دادرسی سنتی مدنظر قانونگذار قرار دارد.

با توجه به این که قانون اخیرالذکر، بعد از قانون تجارت الکترونیکی مصوب سال ۱۳۸۲ و قانون جرایم رایانه‌ای مصوب سال ۱۳۸۸، در سال ۱۳۹۲، به تصویب رسیده و در سال ۱۳۹۴ نیز اصلاحاتی بر آن وارد شده است، لیکن به نظر می‌رسد جای مواد قانونی در دادرسی الکترونیکی در این قانون خالی بوده و پیش‌بینی مواد ۱۷۵ و ۱۷۶ در این قانون کافی نمی‌باشد و با وصف این که در ماده ۱۷۵ از قانون مذکور، «استفاده از سامانه‌های (سیستم‌های) رایانه‌ای و مخابراتی، از قبیل پیام‌نگار (ایمیل)، ارتباط تصویری از راه دور، نمابر و تلفن، برای طرح شکایت یا دعوی، ارجاع پرونده، احضار متهم، ابلاغ اوراق قضائی و همچنین نیابت قضائی با رعایت مقررات راجع به دادرسی الکترونیکی بلامانع اعلام شده است»؛ اما ساز و کار این نوع از دادرسی از لحاظ شکلی باید کاملاً مشخص و مبتنی بر مواد قانونی باشد.

با پیش‌بینی دادرسی الکترونیکی، «آیین نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی، به شماره ۲۹۸۸۵/۱۰۰/۹۰۰۰» در سال ۱۳۹۵، به تصویب رئیس قوه قضاییه رسید و محدودیت‌های دوران قرنطینه کووید-۱۹ نیز تا حد قابل توجهی دادرسی الکترونیکی را اجرایی نمود، لیکن باید توجه داشت که دادرسی کنونی، نه سنتی محض است و نه الکترونیکی محض، بلکه ترکیبی از هر دو نوع دادرسی می‌باشد.

در کشورهایی مانند ایران که دارای نظام حقوقی رومی-ژرمنی و قوانین موضوعه هستند، پایبندی به قوانین موضوعه و حرکت بر مدار قانون مدون، بیشتر ملاحظه می‌شود. بدین منظور ایجاد تغییرات اساسی در اصول حقوقی این دسته از جوامع، مستلزم وضع و تصویب قانون جدید بوده تا قوانین موضوعه سابق را اصلاح و یا حتی نسخ کرده تا قوانین جدیدالتأسیس قابلیت اجرا پیدا کنند. آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌ها هر چند دارای اعتبار می‌باشند اما اساساً از اعتبار کامل قوانین موضوعه و قوانین عادی بهره نمی‌برند و قضات نیز به همین دلیل در اجرای آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌ها مفرهای مختلفی در عدم اجرا پیدا می‌کنند که از جمله این موارد می‌توان به رویه قضات در ابلاغ واقعی و نیز ابلاغ قانونی در سامانه ابلاغ الکترونیکی اشاره کرد.

برای دادرسی تمام دیجیتال و تمام الکترونیکی در ایران، ایجاد بستر مناسب ضروری می‌باشد. در حال حاضر به نظر می‌رسد بستر برگزاری جلسات دادرسی تمام الکترونیکی در سطح گسترده در کشور، به دلیل ناآماده بودن و ضعیف بودن زیرساخت امکانپذیر نبوده و به صرف تلاش قوه قضائیه و بدون اهتمام قوه مجریه و در رأس آن رئیس دولت، هیچ توفیقی در بستر سازی و تقویت ساز و کار سوق به جلسات دادرسی الکترونیکی ایجاد نخواهد شد. از مهم‌ترین نواقص موجود، بدو می‌توان به عدم وجود اینترنت با سرعت کافی اشاره کرد و سایر مواردی که از حوصله این بحث خارج است.

هوش مصنوعی در دوره اخیر، جایگاه خود را در علوم مختلف تثبیت کرده است. در حوزه حقوق نیز AI دارای قابلیت‌های فراوانی بوده و هرچند نباید جای قضات و وکلای را در روند دادرسی بگیرد، اما با تجزیه و تحلیل داده‌ها، می‌تواند کمک‌های شایانی به حقوقدانان ارائه نموده و حتی با ارائه راهکار، ضریب خطا را در رسیدگی کاهش داده و سرعت و دقت دادرسی را افزایش دهد.

۱-۱- پیشینه

در بحث آیین دادرسی مدنی، کتب ارزشمندی به چاپ رسیده که از جمله آن می‌توان به مجموعه دوره بنیادین و دوره پیشرفته آیین دادرسی مدنی و ادله اثبات دعاوی از جناب آقای دکتر عبدالله شمس و نیز کتاب دوره جدید مبسوط در آیین دادرسی مدنی از جناب آقای دکتر علی مهاجرى اشاره و در بخش کیفری نیز می‌توان به دوره ۴ جلدی آیین دادرسی کیفری، اثر جناب آقای دکتر علی خالقی و کتاب آیین دادرسی کیفری از جناب آقای دکتر محمد آشوری و سایر آثار اساتید مسلم و به نام رشته حقوق اشاره کرد. در خصوص ادله الکترونیکی و آیین دادرسی مربوطه، می‌توان به کتاب ادله الکترونیکی از آقایان عسکر جلالیان و وحید عباسی و حقوق تجارت الکترونیکی از جناب آقای محسن شکوری مقدم اشاره نمود.

در بحث هوش مصنوعی و استفاده از هوش مصنوعی در علوم مختلف کتب و مقالاتی به رشته تحریر درآمده است؛ لیکن در بحث حقوقی، تاکنون در خصوص استفاده از هوش مصنوعی در ایران، وضع قانون صورت نگرفته و فقط در تجارت الکترونیکی در سال ۱۳۸۲ و جرائم الکترونیکی در سال ۱۳۸۸، قانونگذار مبادرت به تصویب قانون موضوعه کرده که برای هوش مصنوعی در این قوانین، جایگاهی پیش‌بینی نشده است.

شیوه و نحوه بهره‌گیری از هوش مصنوعی در دستگاه قضایی نیز فاقد پیشینه تقنینی است، لیکن صرفاً مقالاتی در خصوص استفاده از هوش مصنوعی در دادرسی و امور قضایی توسط پژوهشگران به رشته تحریر درآمده و این پژوهش نیز در نظر دارد ضمن بررسی ادله الکترونیکی و ارائه آن، نحوه استفاده از هوش مصنوعی در جریان رسیدگی را مورد مذاقه قرار دهد.

۲-۱- روش تحقیق

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی به موضوعاتی از قبیل ادله الکترونیکی، دادرسی الکترونیکی و چگونگی استفاده از هوش مصنوعی در سیستم قضایی، پرداخته و مبادرت به بررسی محاسن و معایب موضوعات نموده است.

۲- تعاریف و کلیات

۲-۱- هوش مصنوعی:

هوش مصنوعی (Artificial Intelligence) یا AI، زمینه‌ای از علوم کامپیوتر است که به توسعه سیستم‌های کامپیوتری قدرتمند که توانایی انجام وظایفی انسانی را دارند، می‌پردازد. این سیستم‌ها در طیف گسترده‌ای از فعالیت‌های انسانی، مانند یادگیری، تفکر، تصمیم‌گیری و پردازش داده تخصص دارند. این تکنولوژی به منظور بهبود کارایی و اتوماسیون در بسیاری از صنایع، از پزشکی تا انرژی و غیره استفاده می‌شود و تاکنون توانسته است در مسائل پیچیده و تحت شرایط مختلف به مردم کمک کند. (بهرامی، ۱۴۰۲)

هوش مصنوعی در حوزه قوانین، حقوق، دادرسی و سایر مصادیق مربوطه، می‌تواند با پردازش و تحلیل داده‌ها، شیوه‌های اجرایی و مدیریتی پیرامون تفکر و تصمیم‌گیری در پرونده‌های قضایی ارائه نموده و برای معضلات حاد دستگاه قضایی چاره‌اندیشی نماید.

۲-۲- دلیل:

در لغت نامه‌های زبان فارسی، دلیل، در معانی زیر آمده است.

دلیل در لغت به معنی راهنما و مرشد و آن چیزی است که برای ثابت کردن امری می‌آورند. (عمید، ۱۳۵۷)

دلیل: رهبر، راهنما، مرشد، راه، طریق، جهت، سبب، آنچه که برای اثبات امر بکار برند. (معین، ۱۳۸۶)

در امور حقوقی و کیفری، دلیل جهت اثبات ادعا و یا اثبات جرم و یا اثبات بی‌گناهی مدنظر قانونگذار قرار دارد. در ماده ۱۹۴ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی، در تعریف دلیل آمده است: «دلیل عبارت از امری است که اصحاب دعوا برای اثبات یا دفاع از دعوا به آن استناد می‌نمایند». که در جای مناسب به انواع دلیل و ادله الکترونیکی پرداخته خواهد شد.

۳-۲- دادرسی:

دادرسی در لغت به معنای دادخواهی دادخواه و در اصطلاح حقوقی، عبارت از فرآیندی است که از ابتدای طرح و تقدیم شکواییه و دادخواست تا پایان مرحله اجرای حکم به طول می‌انجامد.

جلسه دادرسی نیز، جلسه‌ای است که با حضور قاضی و در مراجع و محاکم قضایی برگزار می‌شود که در آن مرجع قضאותی با دعوت قبلی از اصحاب دعوا، وکلای آنان و سایر اشخاص ذی سمت، به ادعای مطروحه از سوی خواهان در دعاوی حقوقی و یا شکایت تقدیمی شاکی پرداخته و در مقابل، دفاعیات طرف دیگر از اصحاب دعوا را استماع نموده و در نهایت، مبادرت به صدور رای می‌نماید. جلسات دادرسی به صورت حضوری برگزار شده تا اصحاب دعاوی بتوانند ادعاهای خود را مطرح نموده و یا دفاعیات خود را ارائه نمایند. در قوانین موضوعه کشورمان تا پیش از محدودیت‌های دوره کووید-۱۹، کلیه جلسات دادرسی به صورت حضوری برگزار می‌شد و در نهایت با استناد به ماده ۳۰۳ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی، آرای صادره از سوی محاکم و مراجع قضאותی به صورت حضوری و یا غیابی صادر می‌گردید.

در دوره محدودیت‌های حاصله به واسطه ویروس کووید-۱۹، جلسات دادرسی از حالت حضوری خارج شد و اصحاب دعوا با ارائه دفاعیات خود در قالب لوایح الکترونیکی، دفاعیات خود را به مراجع و محاکم قضایی تقدیم می‌کردند و قضات نیز بدون حضور اصحاب دعوا، با بررسی اسناد، مدارک و ادله ابرازی ایشان، دادرسی غیرحضوری برگزار و مبادرت به صدور حکم می‌نمودند.

در این دوره، دادرسی از صورت حضوری به دادرسی غیرحضوری تبدیل شد؛ لیکن دادرسی به معنای خاص دادرسی الکترونیکی به سرانجام نرسید و برای زندانیان و محبوسین در ندامتگاه‌ها، شرایط حضور در جلسات دادرسی از طریق ویدئوکنفرانس ایجاد شد و قضات از این طریق، دفاعیات این اشخاص را استماع و صورتجلسه کرده و النهایه مبادرت به صدور حکم می‌کردند. این شیوه از دادرسی در حال حاضر و پس از اتمام محدودیت‌های کووید-۱۹ همچنان برای محبوسین در زندان‌ها استمرار داشته و از این طریق امکان حضور زندانی در جلسات دادرسی فراهم شده است.

۳- ادله اثبات دعوی

همانگونه که پیش‌تر بیان شد، ماده ۱۹۴ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی در تعریف دلیل آورده است: «دلیل عبارت از امری است که اصحاب دعوا برای اثبات یا دفاع از دعوا به آن استناد می‌نمایند».

ادله جمع مکسر دلیل بوده و در بحث اثبات دعاوی در امور حقوقی و کیفری در برخی از موارد با یکدیگر مشترک و در برخی مصادیق با هم دارای تفاوت می‌باشند.

قاعده فقهی مشهور «بینه» حاکم بر اثبات ادعا بوده و بیان می‌دارد: «البینه علی المدعی» لذا شخصی که مدعی حقی است برای اثبات ادعای خود، باید اقامه دلیل نموده و بر پایه ادله استنادی، ادعای خود را ثابت نماید. این موضوع در ماده ۱۲۵۷ قانون مدنی نیز مورد قانونگذاری قرار گرفته و به نص آمده است: «هرکس مدعی حقی باشد باید آن را اثبات کند و مدعی علیه هرگاه در مقام دفاع مدعی امری شود که محتاج به دلیل باشد اثبات امر بر عهده اوست». لذا مشاهده می‌شود هر شخصی که ادعایی را مطرح می‌نماید، باید اقامه دلیل کند؛ چه خواهان باشد که مدعی حقی است و چه خوانده که ممکن است در اثنای رسیدگی و دفاع از خود، ادعایی را مطرح نماید که اثبات آن محتاج دلیل است.

۱-۳) دلیل در معانی عام و خاص

در علم اصول فقه، واژه دلیل در دو معنای عام و خاص بکار رفته است. هر دو گونه دلیل، کاشف از حکم یا موضوعی خواهند بود؛ لیکن دلیل در معنای خاص، به لحاظ حصول علم، ما را به قطع و یقین رسانده و دلیل در معنای عام، ممکن است به طور ظنی کاشف از حکم باشد.

دلیل در معنای عام، هم شامل دلیل در معنای خاص (اخص) است، هم شامل اماره بوده و هم شامل اصل می‌باشد.

الف) دلیل در معنای عام:

«در اصول، دلیل اعم از آن است که در منطق مصطلح است زیرا هر چیزی که بتواند ما را به مجهولی برساند و مجهولی را بر ما معلوم کند دلیل گویند» (محمدی، ۱۳۸۵) با این تعریف، تمامی ادله اثبات در دعاوی، اعم از ادله اثبات در دعاوی حقوقی و یا دعاوی کیفری، «دلیل در معنای عام» محسوب می‌شوند. اماره و اصل نیز دلیل در معنای عام بوده که به اختصار آن می‌پردازیم.

ب) اماره:

اماره چیزی است که مثبت حکم وضعی یا موضوعی از موضوعات احکام تکلیفی باشد و به لحاظ کشف از واقع، حجت شناخته شده است. (محمدی، ۱۳۸۵) در اماره، علم و قطع غایی و نهایی حاصل نمی‌شود، لیکن «ظن متأخم به علم» ایجاد می‌گردد. به واقع به واسطه ظن قوی و ظن معتبر، حجیت حاصل می‌شود. مانند «اماره ید» که وجود مالی در ید شخصی، به طور قطع و یقین، علم بر مالکیت وی ایجاد نمی‌کند، بلکه با ظنی قوی و ظن متأخم به علم، حاکی از آن است که وجود مال در دست اشخاص، نشانه مالکیت آنان است.

پ) اصل:

اصل چیزی است که بدون ملاحظه کشف از واقع و صرفاً برای تعیین تکلیف در موقع شک و تردید، حجت شناخته شده باشد اعم از اینکه مثبت حکم تکلیفی باشد یا موضوع (محمدی، ۱۳۸۵). هنگامی که دلیل قطعی و علم آور وجود نداشته باشد و اماره‌ای نیز موجود نباشد، نوبت به اصل خواهد رسید. اصل، تکلیف مکلف را به طور موقتی مشخص می‌نماید مانند آنکه وجود دینی به شخصی، محل تردید باشد؛ برای اثبات دین، دلیل وجود نداشته و اماره‌ای نیز موجود نیست. در این زمان نوبت به «اصل» خواهد رسید. یا آنکه در ارتکاب جرم توسط شخصی، تردید وجود داشته و دلیل و اماره‌ای در احراز و اثبات آن وجود ندارد، که در این زمان «اصل براءت» حاکم بوده و حکم بر براءت مظنون صادر خواهد شد.

ت) دلیل در معنی اخص (خاص)

دلیل اخص در برابر اماره و اصل است و تعریف آن چنین است: «دلیل عبارت است از چیزی که به لحاظ کشف از واقع، مثبت حکمی تکلیفی و کلی باشد» (محمدی، ۱۳۸۵). دلیل در معنای خاص علم آور و یقینی بوده و محلی برای ظن و شک باقی نمی‌گذارد. این شکل از دلیل، در زمان ارائه در دادرسی، قاطع دعوا بوده و شکی برای مقام قضایی رسیدگی کننده به پرونده باقی نمی‌ماند. اقرار، از مصادیق دلیل در معنای اخص (خاص) بوده و ماده ۲۰۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی، علم آور و اخص بودن این دلیل را بدین نحو بیان داشته است: «هرگاه کسی اقرار به امری نماید که دلیل ذیحق بودن طرف او باشد، دلیل دیگری برای ثبوت آن لازم نیست». به این معنا که اقرار به عنوان دلیل در معنای اخص، به نحوی علم آور است که دلیل دیگری برای اثبات ادعای خواهان لازم نخواهد بود و دلیل در معنای اخص، به طور یقینی موجب کشف واقع شده و قاطع دعوا خواهد بود.

در امور کیفری نیز اقرار متهم، معتبر و برای قضات علم آور بوده و ماده ۱۷۱ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ در این خصوص آورده است: «هرگاه متهم اقرار به ارتکاب جرم کند، اقرار وی معتبر است و نوبت به ادله دیگر نمی‌رسد، ...».

۲-۳) ادله الکترونیکی

امروزه با پیشرفت تکنولوژی، ارتباط اشخاص از طریق سامانه‌های الکترونیکی، تلفن‌های همراه، تماس‌های تصویری در شبکه‌های اجتماعی، ارسال اسناد کتبی از طریق نوشتار (تکست) در پیام‌ها، ایمیل‌ها، ارسال و دریافت متن، صدا و تصویر و فیلم در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی صورت می‌پذیرد. حتی ضبط صدا و تصویر نیز در زمره مصادیق ارتباطی در دوره کنونی محسوب می‌گردد. قانونگذار با پیشرفت تکنولوژی، گسترش روابط الکترونیکی، تجارت الکترونیکی و حتی ارتکاب جرایم الکترونیکی، ملزم و موظف به اصلاح قوانین و حتی وضع و تصویب قوانین جدید بوده تا از این طریق نیز افراد فعال در سامانه‌های الکترونیکی و یا فضای مجازی را مورد حمایت قرار داده و رابطه قضایی افراد را به روابط الکترونیکی میان آنان، بسط و گسترش دهد. کشورهای پیشرو در این عرصه به تبع گسترش روابط الکترونیکی، قوانین خاصی وضع کرده‌اند که کشور عزیزمان، ایران، نیز در حمایت از تجار در این نوع از تجارت، «قانون تجارت الکترونیکی» را در سال ۱۳۸۲ به تصویب رساند. این موضوع کافی نبوده چرا که سودجویان در این عرصه، به انجام امور مجرمانه پرداخته و مستند به اصل قانونی بودن جرم و مجازات، تا زمانی که عملی به عنوان جرم از سوی قانونگذار تعیین نگردد، قابل مجازات نخواهد بود؛ ماده ۲ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ نیز دلالت بر همین موضوع دارد و بدین لحاظ، قانونگذار در سال ۱۳۸۸، مبادرت به تصویب «قانون جرایم رایانه‌ای» نمود. همانگونه که پیش‌تر بیان شد برای اثبات ادعا در امور حقوقی و اثبات جرم در امور کیفری، نیازمند دلیل می‌باشیم و به همین دلیل، قانونگذار «ادله الکترونیکی» را نیز پیش‌بینی و در قانون تجارت الکترونیکی، تصویب نمود.

بنابراین می‌توان ادله الکترونیکی را بدین شکل تعریف کرد: «هرگونه اطلاعات ایجاد شده، ذخیره شده و موجود در ابزارهای الکترونیکی در عرصه اینترنت، فضای مجازی، سایت‌ها و شبکه‌های اجتماعی است که اشخاص برای اثبات ادعای خود در امور حقوقی و یا اثبات جرم در امور کیفری به آن استناد می‌نمایند».

اطلاعات مورد نظر در ادله الکترونیکی می‌تواند از طریق ابزارهای الکترونیکی از قبیل: «تلفن، تلفن همراه، رایانه، دوربین‌های دیجیتال» به صورت‌های: «متن، صدا و تصویر» تولید، نگهداری و ذخیره شده باشد؛ لذا داده پیام متنی ایجاد شده از طریق ایمیل، تلفن همراه، رایانه و سایر ابزارهای الکترونیکی، نوری و فناوری‌های جدید اطلاعاتی و دیجیتالی را در بر گرفته و تولید و ذخیره صدا، تصویر از قبیل «فیلم و عکس» نیز شامل آن خواهد بود. علاوه بر مصادیق یادشده، هر نرم افزار یا سخت افزاری که بتواند اطلاعات مطمئن، قابل اعتماد و قابل اتکایی ایجاد نماید که آن اطلاعات و یا داده پیام‌ها موجب اثبات ادعا، استدلال قضایی، اقناع وجدان قاضی و کشف جرم گردد، «دلیل الکترونیکی» محسوب خواهد شد.

۳-۳) انواع ادله الکترونیک

هر داده پیام و اطلاعاتی که در فضای سایبری، شبکه‌های مجازی و شبکه‌های اجتماعی به هر طریقی تولید گردد و بتوان با حفظ و ارائه آن به مقام قضایی، ادعایی را اثبات کرد، یا دفاعی در راستای احقاق حق یا رد ادعای طرف دیگر دعوا ارائه نمود؛ جرمی را اثبات کرد و یا بی‌گناهی خود یا دیگری را ثابت کرد؛ ادله الکترونیکی است.

در بند «الف» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی مصوب سال ۱۳۸۲ در تعریف داده پیام آمده است:

«داده پیام (Data Message) هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری و یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می‌شود». استفاده اصلی از داده پیام با تعریف یاد شده، ادله الکترونیکی بوده فلذا این دو واژه را مرادف یکدیگر در این پژوهش مورد استفاده قرار داده‌ایم. از جمله مصادیق ادله الکترونیکی می‌توان به مصادیق ذیل اشاره کرد:

- ۱- امضای الکترونیک
- ۲- اسناد الکترونیک
- ۳- قراردادهای الکترونیک
- ۴- صوت
- ۵- عکس
- ۶- فیلم
- ۷- پیام و نوشتار (تکست)
- ۸- پیام در شبکه‌های اجتماعی و مجازی و چند رسانه‌ای

در تقسیم‌بندی دیگری، ادله الکترونیکی به دو مصداق ادله الکترونیکی مطمئن و عادی تقسیم می‌گردد

الف) ادله الکترونیکی مطمئن

دلیل الکترونیکی مطمئن، داده پیامی است که توسط یک سیستم اطلاعاتی مطمئن، تولید، پردازش و ذخیره شده است و یا اینکه دارای امضای الکترونیک مطمئن می‌باشد.

سابقه (دلیل) الکترونیکی مطمئن که به موجب ماده ۱۱ قانون تجارت الکترونیکی مصوب سال ۱۳۸۲: «عبارت از: «داده پیامی» است که با رعایت شرایط یک سیستم اطلاعاتی مطمئن ذخیره شده و به هنگام لزوم در دسترس و قابل درک است».

سیستم اطلاعاتی مطمئن و امضای الکترونیک مطمئن و سوابق الکترونیکی مطمئن، همگی ساختار یک دلیل الکترونیکی مطمئن را تشکیل می‌دهند. امضای الکترونیکی و سطح ایمنی فناوری مورد استفاده در این سند به صورتی می‌باشد که انتساب سند به صادرکننده و تمامیت و تغییر ناپذیری سند را تضمین کرده و هر تغییری در آن داده پیام قابل تشخیص و کشف است. در ادله الکترونیکی اثبات ادعا، ادله الکترونیکی مطمئن را باید دلیل در معنای اخص دانست.

ارزش اثباتی دلیل الکترونیکی مطمئن

ارزش اثباتی دلیل الکترونیکی مطمئن در مواد ۱۴ و ۱۵ قانون تجارت الکترونیکی پیش‌بینی شده است. این دلایل همانند اسناد رسمی، «غیرقابل انکار و تردید» هستند.

ماده ۱۴ قانون تجارت الکترونیکی در این باره مقرر می‌دارد: «کلیه داده پیام‌هایی که به طریق مطمئن ایجاد و نگهداری شده‌اند از حیث محتویات و امضای مندرج در آن، تعهدات طرفین یا طرفی که تعهد کرده و کلیه اشخاصی که قائم مقام قانونی آنان محسوب می‌شوند، اجرای مفاد آن و سایر آثار در حکم اسناد معتبر و قابل استناد در مراجع قضایی و حقوقی است.»

همچنین ماده ۱۵ این قانون بیان می‌دارد: «نسبت به «داده پیام» مطمئن، سوابق الکترونیکی مطمئن و امضای الکترونیکی مطمئن انکار و تردید مسموع نیست و تنها می‌توان ادعای جعلیت به داده پیام مزبور وارد یا ثابت کرد که داده پیام مزبور به جهتی از جهات قانونی از اعتبار افتاده است.»

(ب) ادله الکترونیکی عادی

دلیل عادی، داده پیامی است که بوسیله‌ی یک سیستم اطلاعاتی غیرمطمئن، تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش شده است یا دارای امضای الکترونیکی غیر مطمئن است به صورتی که نمی‌توان از انتساب سند به صادرکننده هویت او و تمامیت و تغییر ناپذیری سند، اطمینان حاصل کرد. بنابراین، از آنجا که سیستم اطلاعاتی مورد استفاده برای تولید، ارسال، دریافت، ذخیره و پردازش داده پیام، از فناوری ایمنی چندان بالایی برخوردار نیست، همواره امکان اشتباه و خلاف واقع بودن اطلاعات وجود دارد. همچنین، این سیستم در برابر نفوذ و سوءاستفاده نیز از ایمنی کافی برخوردار نبوده و به راحتی می‌توان به اطلاعات موجود در آن دسترسی پیدا کرده و یا آن‌ها را تغییر داد و یا باعث تغییر یا حذف اطلاعات شد. (نجات زادگان، ۱۴۰۲)

در کتاب ارزشمند ادله الکترونیکی در حقوق ایران و در صفحه ۱۱۰ از این کتاب در تعریف دلیل عادی آمده است: «دلیل عادی، داده پیامی است که توسط یک سیستم اطلاعاتی غیرمطمئن تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش شده است و دارای امضای الکترونیکی غیرمطمئن است، به صورتی که نمی‌توان از انتساب به صادر کننده هویت او یا تمامیت سند اطمینان حاصل کرد» (جلالیان و عباسی، ۱۳۹۷)

ارزش اثباتی دلیل الکترونیکی عادی

اسناد الکترونیکی که دارای شرایط مطمئن نیستند از ارزش اثباتی اسناد عادی برخوردارند؛ ارزش اثباتی اسناد الکترونیکی عادی را می‌توان از مجموع مواد ۶ و ۷ قانون تجارت الکترونیکی دریافت. این مواد، داده پیام و امضای الکترونیکی را معادل نوشته و امضای سنتی می‌داند. از طرفی به موجب ماده ۱۲ قانون تجارت الکترونیکی، اسناد و ادله اثبات دعوا می‌توانند به صورت داده پیام باشند و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی‌توان بر اساس قواعد ادله موجود، ارزش اثباتی داده پیام را صرفاً به دلیل شکل و قالب آن رد کرد.

بنابراین، اسناد الکترونیکی عادی از اعتبار اسناد عادی سنتی برخوردار بوده و اصل بر صحت آن است و دادرسی نمی‌تواند صرفاً به علت الکترونیکی بودن، آن سند را معتبر نداند. چنانچه در تبصره ۱ ماده ۶۵۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲ آمده: «در کلیه مراحل تحقیق و رسیدگی حقوقی و کیفری... نمی‌توان صرفاً به لحاظ شکل یا نحوه تبادل اطلاعات الکترونیکی از اعتبار بخشیدن به محتوا و آثار قانونی آن خودداری نمود...». اسناد الکترونیکی عادی مانند اسناد سنتی قابل انکار و تردید و ادعای جعل هستند.

۴- دادرسی الکترونیکی

همانگونه که پیش‌تر در تعریف دادرسی بیان شد، دادرسی در اصطلاح حقوقی، عبارت از فرآیندی است که از ابتدای طرح و تقدیم شکواییه و دادخواست تا پایان مرحله اجرای حکم به طول می‌انجامد. با این تعریف، چنانچه فرآیند دادرسی از طریق سامانه‌های الکترونیکی صورت پذیرد و از ابتدای تقدیم دادخواست و شکواییه تا پایان مرحله اجرای حکم، مراحل مختلف از طریق بستر اینترنت و فضای سایبری انجام شود، دادرسی الکترونیکی انجام شده است.

دادرسی الکترونیکی، موجب تسریع در فرآیند دادرسی شده و شیوه نوینی از دادرسی محسوب می‌گردد. تنها تفاوت این نوع از دادرسی با دادرسی سنتی را باید در امور شکلی هر دو دادرسی جستجو کرد.

۴-۱) دادرسی کنونی، ترکیبی از دادرسی الکترونیکی و دادرسی سنتی

دادرسی قضایی در محاکم و مراجع قضایی انجام می‌شود. دادرسی کنونی، از نوع سنتی بوده که اصحاب دعوا و وکلای آنان به صورت حضوری در نزد مقام قضایی در وقت رسیدگی حضور یافته و به اثبات ادعا و دفاع از خود می‌پردازند. اصول شکلی دادرسی الکترونیکی در دادگاه‌های الکترونیکی، با برگزاری جلسات در دادگاه‌های سنتی تفاوت‌هایی دارد.

در حال حاضر، دادخواست‌ها، شکواییه‌ها، اظهارنامه‌ها، انواع لوایح تقدیمی از سوی وکلای دادگستری و یا هر یک از اصحاب دعوا و حتی نظریه کارشناسان رسمی، از طریق سامانه الکترونیکی ارسال می‌گردد و محاکم از پذیرش اوراق قضایی به صورت فیزیکی و سنتی، ممانعت می‌کنند. شاید استثنای این موضوع را بتوان تقدیم شکواییه دانست که مستند به ماده ۳۷ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲ آمده است: «ضابطان دادگستری موظفند شکایت کتبی یا شفاهی را همه وقت قبول نمایند.

شکایت شفاهی در صورتمجلس قید و به امضای شاکی می‌رسد، اگر شاکی نتواند امضاء کند یا سواد نداشته باشد، مراتب در صورتمجلس قید و انطباق شکایت شفاهی با مندرجات صورتمجلس تصدیق می‌شود. ضابطان دادگستری مکلفند پس از دریافت شکایت، به شاکی رسید تحویل دهند و به فوریت پرونده را نزد دادستان ارسال کنند».

از دیگر استثنائات این بحث، تقدیم لایحه در شرایط ضروری و اضطراری به صورت دستی و فیزیکی می‌باشد. هرچند که دیوان عدالت اداری، الزام در ارائه لایحه به صورت الکترونیکی را نقض کرده است لیکن، شعب محاکم، صرفاً در شرایط خاص و برخی مصادیق جزئی، لوایح را به صورت دستی می‌پذیرند و از پذیرش لوایح فیزیکی در سایر مصادیق، خودداری می‌نمایند.

نظام دادرسی کنونی کشورمان، ترکیبی از نظام دادرسی الکترونیکی و دادرسی سنتی است. بدین نحوه که اشخاص با ثبت‌نام در سامانه ثنا (سامانه عدل ایران)، تمامی اوراق قضایی خود را از قبیل: «دادخواست‌ها، شکواییه‌ها، اظهارنامه‌ها، انواع لوایح تقدیمی» را از طریق سامانه الکترونیکی به مراجع قضایی تقدیم می‌کنند. ابلاغ اوقات رسیدگی، ابلاغ اظهاریه‌های رفع نقص و ابلاغ احکام از سوی مراجع قضایی از قبیل: «حکم و یا قرار» نیز از طریق سامانه ابلاغ الکترونیکی قضایی صورت می‌پذیرد؛ لیکن جلسات دادرسی به صورت سنتی و با حضور اصحاب پرونده برگزار می‌شود.

در دوره محدودیت‌های جهانی و کشوری در دوره کووید-۱۹، محاکم کشورمان، حضور افراد در شعب را منع کرده و جلسات دادگاه‌ها از طریق ارسال لوایح و به صورت غیرحضور برقرار می‌شد. این جلسات غیرحضور را نباید با جلسات دادگاه‌ها به صورت الکترونیکی خلط کرد. جلسات دادگاه‌هایی که یکی از اصحاب دعوا در زندان بسر می‌برد و محبوس بود؛ با حضور طرف مقابل برگزار

می‌شد لیکن این امکان برای شخص زندانی ایجاد گردید که از طریق ویدئوکنفرانس و به صورت آنلاین در جلسه حاضر شده و از خود دفاع نماید.

انتظار می‌رود در دادرسی الکترونیکی، تمامی فرآیند رسیدگی از طریق سامانه صورت پذیرد و حتی جلسات دادگاه نیز ولو به صورت ویدئوکنفرانس به صورت مجازی با حضور مقام قضایی، اصحاب دعوا و وکلای آنان صورت پذیرد.

۴-۲) دادگاه الکترونیکی (جلسه دادرسی الکترونیکی)

با تعاریف یاد شده، دادگاه الکترونیکی، بخشی از فرآیند دادرسی الکترونیکی بوده و به صورت غیرحضور و در بستر الکترونیکی و فضای سایبری و به طور دیجیتال اجرا و برگزار می‌شود.

در جلسه دادرسی الکترونیکی، اشخاص از طریق ویدئوکنفرانس در جلسه تعیینی در دادگاه حاضر شده و به اثبات ادعا، دفاع از خود، اثبات جرم و احراز بی‌گناهی می‌پردازند. اوراق قضایی همانند وضعیت دوره کنونی، از طریق سامانه الکترونیکی ارسال و دریافت خواهد شد. لوایح دفاعیه نیز از طریق سامانه الکترونیکی ارسال می‌گردد و ادله اثباتیه نیز، ادله الکترونیکی بوده و با توجه به ادله الکترونیکی مطمئن و عادی، جلسات رسیدگی برگزار و به موضوع پرونده خواهد پرداخته می‌شود. صورتجلسه وقت رسیدگی نیز توسط مقام قضایی تنظیم و در نهایت به امضای الکترونیکی اصحاب دعوا رسیده و پس از اعلام ختم دادرسی، دادگاه مبادرت به تصمیم‌گیری و انشای رای می‌نماید.

دادرسی الکترونیکی در راستای جواز صادره از سوی قانونگذار در ماده ۱۷۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲، شکل جدی‌تری به خود گرفت و به واسطه مواد ۱۷۵ و ۱۷۶ قانون یاد شده، «آیین نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی، به شماره ۹۰۰۰/۲۹۸۸۵/۱۰۰»، در تاریخ ۱۳۹۵/۰۵/۲۴، به تصویب رئیس قوه قضاییه رسید. محدودیت‌های دوره کووید-۱۹ نیز به تشکیل جلسات دادرسی به صورت الکترونیکی سرعت بخشید، لیکن بازهم به دلایل و شرایطی، مرکز آمار و فناوری اطلاعات قوه قضاییه نتوانسته است بسترسازی کامل و مناسبی برای این نحوه از دادرسی فراهم نماید.

۵- محاسن و معایب برگزاری دادرسی الکترونیکی

الف) محاسن دادرسی الکترونیکی

با سرعت سرسام‌آور پیشرفت تکنولوژی، هیچ کشوری نمی‌تواند از قافله پیشرفت عقب بماند در غیراین صورت، خسارات جبران ناپذیری متحمل شده و برای رسیدن به پیشرفت مورد نظر باید تلاش مضاعف و اهتمام جدی نموده و هزینه‌های غیرقابل‌تصور را پرداخت نماید. لذا همسو شدن با تکنولوژی، محاسن فراوانی برای هر کشور خواهد داشت. از جمله محاسن اجرای کامل فرآیند دادرسی از طریق الکترونیکی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. تسهیل در تقدیم شکواییه، دادخواست، اظهارنامه و لوایح به مراجع و محاکم قضایی و تسریع در فرآیند تقدیم اوراق یاد شده

۲. تسریع در امر دادرسی و افزایش کارایی و سرعت

۳. جلوگیری از ازدحام مراجعین در مجتمع‌های قضایی

۴. رعایت حقوق شهروندی
۵. کاهش هزینه‌های رفت و آمد
۶. کاهش مصرف بنزین و سایر سوخت‌ها در مسیر رفت و برگشت افراد و اشخاص به محاکم قضایی
۷. کاهش و صرفه‌جویی در مصرف سایر مصادیق انرژی
۸. کمک به محیط زیست از طریق کاهش آلاینده‌ها؛ همچنین کاهش نیاز به استفاده از کاغذ و منابع فیزیکی دیگر، که می‌تواند به حفظ محیط زیست کمک کند.
۹. کاهش ترافیک در خیابان‌ها و مسیرهای منتهی به محاکم و مراجع قضایی
۱۰. جلوگیری از انتقال زندانیان به محاکم قضایی و کاهش و ریشه‌کن کردن خطرات انتقال زندانیان از زندان به دادسراها و دادگاه‌ها و بالعکس
۱۱. افزایش دسترسی افراد(امکان حضور افراد در جلسات دادرسی از طریق سامانه‌های الکترونیکی با طراحی پلتفرم‌های برگزاری جلسات آنلاین و حتی ویدئوکنفرانس)
۱۲. امکان حضور اشخاص ساکن و یا مقیم در خارج از کشور در جلسات دادرسی الکترونیکی
۱۳. کاهش سفرهای شهری و بین‌شهری جهت حضور در مراجع و محاکم قضایی جهت جلسات دادرسی سنتی و یا پیگیری امور پرونده
۱۴. جلوگیری از انباشت پرونده‌های قضایی در شعب
۱۵. کاهش چشمگیر اطاله دادرسی
۱۶. ناکارآمدی نظام سنتی در خصوص ابلاغ اوراق و ابلاغیه‌های قضایی
۱۷. امکان ثبت آنلاین دعاوی و پیگیری وضعیت پرونده‌ها به صورت الکترونیکی، که می‌تواند به کاهش نیاز به مراجعه حضوری به دادگاه‌ها کمک کند.
۱۸. استفاده از سیستم‌های مدیریت پرونده الکترونیکی(استفاده از نرم‌افزارهای مدیریت پرونده برای سازماندهی و پیگیری بهتر پرونده‌ها و اطلاعات مرتبط با آنها)
۱۹. برگزاری دادگاه‌های آنلاین(دادگاه به صورت غیرحضور و مجازی)
۲۰. امنیت سایبری و افزایش امنیت در دادرسی: استفاده از فناوری‌های امنیتی مانند امضای الکترونیکی و رمزنگاری می‌تواند به حفاظت از اطلاعات حساس کمک کند
۲۱. آموزش و آگاهی‌بخشی به قضات، وکلا، و کارکنان دادگستری در زمینه فناوری‌های جدید و نحوه استفاده از آن‌ها برای افزایش کارایی و دقت در دادرسی
۲۲. ارائه و تبادل الکترونیکی اسناد و مدارک
۲۳. امکان حضور شاهدان و کارشناسان از راه دور، که می‌تواند به تسهیل فرآیند دادرسی کمک کند.
۲۴. امکان ارسال و دریافت اسناد و مدارک به صورت الکترونیکی، که می‌تواند به کاهش زمان و هزینه‌های مربوط به ارسال فیزیکی کمک کند.
۲۵. استفاده از امضای الکترونیکی برای تأیید اصالت اسناد.
۲۶. استفاده از بلاکچین برای ثبت و ذخیره‌سازی امن و تغییر ناپذیر سوابق حقوقی و قراردادهای
۲۷. امکان جستجو و بازیابی سریع اطلاعات و اسناد مرتبط با پرونده‌ها.
۲۸. امکان ثبت دقیق‌تر و شفاف‌تر اطلاعات و کاهش احتمال بروز خطاهای انسانی

۲۹. استفاده از هوش مصنوعی در کاهش پرونده‌های قضایی، کاهش اطاله دادرسی و ارائه شیوه‌های صحیح و کارای مدیریت سیستم

۳۰. دیجیتال‌سازی سوابق و اسناد حقوقی می‌تواند به حفظ بهتر آنها کمک کند و خطر از دست رفتن یا تخریب فیزیکی اسناد را کاهش دهد. همچنین، با استفاده از فناوری‌های امنیتی پیشرفته، امنیت داده‌ها می‌تواند بهبود یابد.

۳۱. امکان همکاری و هماهنگی بهتر بین سیستم‌های قضایی مختلف در سطح داخلی و بین‌المللی، به ویژه در پرونده‌هایی که شامل چندین حوزه قضایی می‌شود

(ب) معایب دادرسی الکترونیکی

همان طوری که دادرسی الکترونیکی دارای محاسنی بوده و ضمن بهبود فرآیند قضایی می‌تواند موجب افزایش رضایت عمومی شود؛ لیکن از معایب این شکل از دادرسی نوین نیز نباید غافل شد. در کشورمان نیز تمامی زیرساخت‌های لازم برای دادرسی الکترونیکی وجود نداشته و چه در امر دادرسی الکترونیکی در دستگاه قضایی و چه در ارائه خدمات عمومی از طریق دولت الکترونیکی، بازهم مشاهده می‌شود، مشکلاتی جدی همچنان لاینحل باقی مانده است. از عمده‌ترین معایب دادرسی الکترونیکی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ۱- عدم وجود بستر مناسب برای راه‌اندازی کامل دادرسی دیجیتالی (دادرسی الکترونیکی) از سوی قوه قضاییه
- ۲- عدم تمديد به موقع هاست (Web Hosting) و دامین (Domain) سایت‌های مربوطه از سوی قوه قضاییه
- ۳- کافی نبودن پهنای باند سایت‌های قوه قضاییه
- ۴- عدم ایجاد بستر مناسب اینترنت از سوی قوه مجریه
- ۵- عدم تناسب اینترنت ملی با نیازهای کشور در ادارات، نهادها، سازمان‌ها، ارگان‌ها و سایر نهادهای دولتی و اجرایی کشور
- ۶- قطع مکرر و اختلال مکرر در سرورهای قوه قضاییه به طوری که در بهمن سال ۱۴۰۲ به مدت یک هفته و در مرداد سالجاری (۱۴۰۳) نیز در حدود یک هفته سرورهای قوه قضاییه به طور کامل قطع بودند. اختلال روزانه نیز از این قاعده مستثنی نبوده و نیست. لذا مشکلات فنی و تکنولوژیکی را نیز باید جدی انگاشت.
- ۷- قطع اینترنت از سوی دولت در مواقع خاص، بحرانی از لحاظ امنیتی و همچنین عدم رفع اختلالات روزانه در اینترنت کشور
- ۸- پایین بودن فاحش سرعت اینترنت در کشور
- ۹- عدم تسلط کافی قضات دادگاه‌ها و محاکم در استفاده کامل از رایانه
- ۱۰- عدم مهارت مردم عامی در جامعه نسبت به استفاده از رایانه در برگزاری جلسات دادرسی آنلاین. نه تنها مردم عادی مهارتی در استفاده از رایانه ندارند؛ بلکه متأسفانه برخی از وکلای دادگستری نیز قادر به استفاده بهینه از رایانه نبوده و قادر به استفاده از سیستم در ارسال لوایح و مدارک و اسناد از طریق الکترونیکی نیستند.
- ۱۱- مسائل امنیتی و حریم خصوصی از بزرگترین نگرانی‌ها در دادرسی دیجیتال محسوب شده چرا که خطراتی از قبیل هک سایت‌های قوه قضاییه و سایت‌های دولتی و ملی، نشت اطلاعات و سوء استفاده از داده‌ها می‌تواند به سیستم قضایی آسیب وارد نماید.
- ۱۲- دسترسی نابرابر به فناوری؛ زیرا تمامی افراد جامعه به فناوری‌های دیجیتال و اینترنت دسترسی ندارند، به ویژه افرادی که در مناطق محروم یا با توان مالی محدود زندگی می‌کنند.

۱۳- سیستم‌های دیجیتالی، پیچیدگی‌های فنی داشته و نیازمند دانش فنی و تخصص است. عدم آموزش کافی برای قضات، وکلا و کارکنان محاکم، موجب بروز اشتباهات و ناکارآمدی می‌شود. در حال حاضر، جلسات آنلاین از طریق ویدئوکنفرانس برای افراد زندانی، توسط کارشناسان رایانه مجتمع‌های قضایی امکانپذیر بوده و آموزشی به سایر قضات و کارکنان اداری و دفتری در این خصوص داده نشده است.

۱۴- ناکافی بودن قوانین و مقررات در خصوص برگزاری جلسات دادرسی به صورت الکترونیکی و آنلاین. هرچند که در مواد ۱۷۵ و ۱۷۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲ جواز برگزاری دادرسی الکترونیکی صادر شده و متعاقب آن «آیین نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه ای یا مخابراتی، به شماره ۹۰۰۰/۲۹۸۸۵/۱۰۰»، در تاریخ ۱۳۹۵/۰۵/۲۴، به تصویب رئیس قوه قضاییه رسیده است، لیکن قوانین موجود برای الکترونیکی کردن جلسات دادرسی نه تنها کافی نیست، بلکه بدون وجود سازوکار لازم، عملاً قابلیت اجرایی نیز ندارد.

۱۵- دادرسی الکترونیکی می‌تواند موجب کاهش تعاملات انسانی گردد و تا حد قابل توجهی، وکلا را در استفاده از فنون وکالت در تعاملات چهره به چهره، محروم نماید.

۱۶- هزینه پیاده‌سازی سیستم‌های دیجیتالی برای برپایی جلسات دادرسی الکترونیکی، قابل توجه و هنگفت بوده و توسعه نرم‌افزار، خرید تجهیزات، آموزش کارکنان و اجرایی نمودن بستر اینترنتی پرسرعت، قوی و مطمئن، نیازمند بودجه و اعتبار اولیه بسیار بالایی می‌باشد.

۱۷- پیش‌تر در خصوص امنیت سیستم نیز نکته‌ای ذکر گردید، لیکن خطر نفوذ و دسترسی غیرمجاز به اطلاعات حساس قوه قضاییه و پرونده‌های قضایی باید توسط زبده‌ترین و خبره‌ترین گروه‌های متخصص، پیش‌بینی و راه‌های نفوذ سودجویان، مسدود شود.

۱۸- برخی از قضات، وکلا و کارکنان دادگستری ممکن است در برابر تغییرات سیستم از روش و سیستم سنتی به سیستم الکترونیکی، مقاومت نموده و به آموزش و زمان برای تطبیق با فناوری‌های جدید نیاز داشته باشند

۶- بهره‌گیری و بهره‌برداری از هوش مصنوعی در امور قضایی و دادرسی الکترونیکی

همانگونه که پیش‌تر بیان شد، هوش مصنوعی در بسیاری از علوم، مورد بهره‌برداری قرار گرفته و در علم پزشکی به عنوان ابزار موثری برای پزشکان و کادر پزشکی محسوب می‌گردد. در علوم مهندسی نیز محققان و مهندسان استفاده فراوانی از هوش مصنوعی نموده و کارایی حداکثری را نیز هوش مصنوعی در علوم مهندسی از خود به منصف ظهور رسانده است. لیکن در علوم انسانی، به خصوص در علم حقوق و امور قضایی و قضاوتی، جایگاه اصلی خود را حاصل نکرده است.

بحث قضاوت در دادگستری و محاکم قضایی، مستند به نص قانون، باید توسط قضات عادل و خبره انجام شود و هیچ جوازی در خصوص جایگزینی هوش مصنوعی با نیروی انسانی وجود ندارد.

از سوی دیگر هوش مصنوعی با بهره‌گیری از اطلاعات انسانی، به تجزیه و تحلیل پرداخته و ارائه راهکار می‌نماید، اما امر دادرسی، توسط نیروی انسانی، علاوه بر آنکه قاضی را مجاب به حرکت بر مدار قانون نموده، لیکن انتظار درک شرایط خاص انسانی از شخص قاضی محتمل بوده و درک برخی شرایط، فقط توسط انسان امکانپذیر است و هوش مصنوعی و حتی ربات‌های موجود، قابلیت درک و فهم شرایط خاص را ندارند.

۶-۱- کاربرد هوش مصنوعی (AI) در جریان دادرسی

هوش مصنوعی قابلیت استفاده در امور حقوقی و امور قضایی را داشته و در روند رسیدگی نیز می‌تواند کمک شایانی به دستگاه قضایی نماید. تأکید می‌گردد هیچ مجوزی در خصوص استفاده از هوش مصنوعی به جای قضات و یا وکلای دادگستری وجود ندارد؛ لیکن هوش مصنوعی می‌تواند به عنوان ابزار موثری مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گیرد. شاید بتوان کاربردهای هوش مصنوعی در روند دادرسی را به شرح ذیل بیان نمود:

۱. تحلیل و پیش‌بینی نتایج پرونده‌ها: الگوریتم‌های یادگیری ماشین می‌توانند با تحلیل داده‌های گذشته، الگوهایی را شناسایی کنند که به پیش‌بینی نتایج پرونده‌های مشابه کمک می‌کند.
۲. دسته‌بندی و جستجوی اسناد: هوش مصنوعی می‌تواند به سرعت اسناد حقوقی را دسته‌بندی کرده و اطلاعات مورد نیاز را استخراج کند، که این امر به کاهش زمان و هزینه‌های مربوط به تحقیقات حقوقی کمک می‌کند.
۳. مدیریت پرونده‌ها: هوش مصنوعی می‌تواند در مدیریت و پیگیری پرونده‌ها به صورت خودکار و بهینه‌سازی فرآیندها کمک کند.
۴. تشخیص تقلب: سیستم‌های هوش مصنوعی می‌توانند به شناسایی الگوهای غیرمعمول و تقلبی در پرونده‌ها و معاملات کمک کنند.
۵. پشتیبانی از دعاوی حقوقی و کیفری: هوش مصنوعی این قابلیت را دارد که در تمامی انواع دعاوی اعم از حقوقی و یا کیفری، کمک حال مقام قضایی و وکلا بوده و با ارائه شواهد و مدارک دیجیتال در پرونده‌های قضایی، تجربیات و نتایج پرونده‌های مشابه را به همراه راهکار اجرایی پیشنهاد نماید.
۶. تحقیقات جنایی: استفاده از ادله الکترونیکی در تحقیقات جنایی برای شناسایی و پیگرد مجرمان کارا بوده و با ارائه اقدامات و آثار و نتایج حاصله از عمل مجرمانه اشخاص، ضمن بررسی و تحلیل ادله الکترونیکی، می‌تواند نوع جرم، میزان آثار عمل مجرمانه و مجازات‌های لازم را پیشنهاد نماید.
۷. حل و فصل اختلافات حقوقی و تجاری: استفاده از داده‌های الکترونیکی برای حل و فصل اختلافات در محیط‌های تجاری و کسب‌وکار و حتی در اختلافات ناشی از عقود و قراردادهای می‌تواند علاوه بر رفع اختلاف و تنازع حاصله، موجب کاهش پرونده‌های قضایی ارائه شده به محاکم باشد.
۸. ارائه راهکارهای اجرایی در کاهش آمار پرونده‌های قضایی تقدیمی به محاکم و مراجع دادگستری: هوش مصنوعی می‌تواند با بررسی اسناد، مدارک و ادله خواهان دعاوی، اعم از ادله الکترونیکی و غیرالکترونیکی، ایرادات دادخواست‌ها و یا شکواییه‌های آماده ارسال را بررسی نموده و پس از رفع ایرادات شکلی، اشخاص (اعم از وکلا و سایر افراد عادی) را در چگونگی ارسال، راهنمایی نماید. با این وصف تعداد پرونده‌های ارجاعی به محاکم که با قرار رد دعوا در امور حقوقی و یا قرار منع تعقیب در امور کیفری از چرخه رسیدگی خارج شده و صرفاً موجب افزایش آمار پرونده‌های قضایی بوده‌اند، جلوگیری به عمل آورد.
۹. کاهش اطاله دادرسی در روند رسیدگی به پرونده‌های قضایی: تجزیه و تحلیل داده‌ها در پرونده‌های ارجاعی به محاکم، تبیین ایرادات شکلی پرونده‌ها و کمک به دفاتر شعب محاکم، پیگیری اتوماتیک پرونده از کارشناسان تعیینی و یا ادارات و سازمان، زمانبندی مناسب جهت دادرسی هر پرونده با توجه به موضوع پرونده و ادله ابرازی، می‌تواند از اطاله دادرسی در پرونده‌های قضایی جلوگیری نماید. لیکن چنانچه اطاله دادرسی به واسطه بلاتصدی بودن شعب، تعلیق قاضی، مرخصی‌های استعلاجی و یا استحقاقی و حتی بازنشستگی قضات باشد، هوش مصنوعی نقشی در کاهش اطاله دادرسی با این موضوعات نخواهد داشت.

۲-۶- استفاده از هوش مصنوعی (AI) چه تاثیری در دادرسی خواهد داشت؟

استفاده از هوش مصنوعی در روند طرح دعاوی اعم از حقوقی و یا کیفری، چگونگی انجام مشاوره و ارائه دفاع توسط وکلای دادگستری، تسهیل و تسریع امور اداری و دفتری محاکم، کمک به قضات در تجزیه و تحلیل داده‌های اطلاعاتی و بررسی صحت و توانایی ادله الکترونیکی تأثیر به سزایی خواهد شد که به برخی از مصادیق آن اشاره می‌شود

۱. افزایش کارایی و سرعت:

- ✓ پردازش سریع‌تر داده‌ها: AI می‌تواند حجم زیادی از داده‌ها و اسناد را به سرعت و دقت پردازش کند، که این امر می‌تواند زمان مورد نیاز برای بررسی پرونده‌ها را کاهش دهد.
- ✓ اتوماسیون وظایف تکراری: وظایف اداری و تکراری مانند مرتب‌سازی و دسته‌بندی اسناد می‌تواند توسط AI انجام شود، که باعث کاهش بار کاری کارکنان قضایی می‌شود.

۲. بهبود دقت و کاهش خطا:

- ✓ تحلیل دقیق‌تر شواهد: الگوریتم‌های AI می‌توانند به تحلیل دقیق‌تر شواهد و مدارک کمک کرده و احتمال خطاهای انسانی را کاهش دهد.
- ✓ پیش‌بینی نتایج: AI می‌تواند با تحلیل داده‌های گذشته و الگوهای مشابه، پیش‌بینی‌هایی درباره نتایج احتمالی پرونده‌ها ارائه دهد.

۳. دسترسی بهتر به عدالت:

- ✓ مشاوره حقوقی آنلاین: سیستم‌های AI می‌توانند به ارائه مشاوره حقوقی آنلاین و پاسخ به سوالات حقوقی افراد کمک کنند، که این امر می‌تواند دسترسی به خدمات حقوقی را بهبود بخشد.
- ✓ کاهش هزینه‌ها: با افزایش کارایی و کاهش زمان مورد نیاز برای دادرسی، هزینه‌های مرتبط با فرآیندهای قضایی می‌تواند کاهش یابد.

۴. چالش‌ها و ملاحظات اخلاقی:

- ✓ حفظ بی‌طرفی و عدالت: اطمینان از اینکه الگوریتم‌های AI بدون تعصب و به صورت عادلانه عمل می‌کنند، یکی از چالش‌های مهم است.
- ✓ حریم خصوصی و امنیت داده‌ها: استفاده از AI نیازمند دسترسی به داده‌های حساس است، بنابراین حفظ حریم خصوصی و امنیت این داده‌ها بسیار حائز اهمیت است.
- ✓ مسئولیت‌پذیری و شفافیت: تعیین مسئولیت در صورت بروز خطا و اطمینان از شفافیت فرآیندهای تصمیم‌گیری AI نیز از ملاحظات مهم است.

۵. پشتیبانی از تصمیم‌گیری قضات:

- ✓ تحلیل و تفسیر قوانین و مقررات: AI می‌تواند به تحلیل و تفسیر قوانین و مقررات پیچیده کمک کرده و به قضات در تصمیم‌گیری‌های حقوقی یاری رساند.
- ✓ ارائه پیشنهادات و توصیه‌ها: سیستم‌های AI می‌توانند بر اساس داده‌ها و تحلیل‌های خود، پیشنهادات و توصیه‌هایی به قضات ارائه دهند.

۶. کاهش پرونده‌های قضایی و جلوگیری از اطاله دادرسی که به آن پرداخته خواهد شد.

۳-۶- تحلیل داده‌های قضایی، ادله الکترونیکی، پرونده‌ها، لوایح و دفاعیات الکترونیکی از طریق AI

تحلیل داده‌های قضایی و ادله الکترونیکی از طریق هوش مصنوعی (AI) می‌تواند به بهبود فرآیندهای قضایی و افزایش دقت و کارایی در بررسی پرونده‌ها کمک کند. تحلیل ادله الکترونیکی میزان صحت و تأثیر هر یک از ادله را معین نموده و با احصاء ادله الکترونیکی مطمئن و ادله الکترونیکی عادی، راه را برای صدور احکام قضایی هموار می‌نماید. در زیر به برخی از کاربردها و مزایای استفاده از هوش مصنوعی در این زمینه اشاره می‌شود

۱. پردازش زبان طبیعی: (NLP)

- ✓ تحلیل اسناد و مدارک: الگوریتم‌های NLP می‌توانند به تحلیل و استخراج اطلاعات مهم از اسناد و مدارک حقوقی کمک کنند، که این امر می‌تواند به کاهش زمان و تلاش مورد نیاز برای بررسی این اسناد منجر شود.
- ✓ تشخیص الگوها و روابط: NLP می‌تواند به شناسایی الگوها و روابط میان داده‌های متنی کمک کند، که می‌تواند در تحلیل پرونده‌ها و شواهد مفید باشد.

۲. تحلیل داده‌های بزرگ: (Big Data Analytics)

- ✓ شناسایی روندها و الگوها: با تحلیل داده‌های بزرگ، AI می‌تواند روندها و الگوهای موجود در پرونده‌های قضایی را شناسایی کند، که این امر می‌تواند به تصمیم‌گیری بهتر و پیش‌بینی نتایج کمک کند.
- ✓ کشف تقلب و سوءاستفاده: تحلیل داده‌های بزرگ می‌تواند به شناسایی موارد تقلب و سوءاستفاده در پرونده‌ها کمک کند.

۳. تشخیص و تحلیل تصاویر و ویدئوها:

- ✓ تحلیل شواهد بصری: الگوریتم‌های یادگیری عمیق می‌توانند به تحلیل و تفسیر تصاویر و ویدئوهای مرتبط با پرونده‌ها بپردازند، که می‌تواند در تأیید یا رد شواهد بصری مؤثر باشد.
- ✓ تشخیص چهره و اشیاء: AI می‌تواند به تشخیص چهره‌ها و اشیاء در تصاویر و ویدئوها کمک کند، که ممکن است در شناسایی افراد یا اشیاء مرتبط با پرونده مفید باشد.

۴. تحلیل ادله الکترونیکی:

- ✓ استخراج و تحلیل داده‌های دیجیتال: AI می‌تواند به استخراج و تحلیل داده‌های دیجیتال از دستگاه‌های الکترونیکی مانند تلفن‌های همراه، رایانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی کمک کند.
- ✓ شناسایی ارتباطات و تعاملات: تحلیل داده‌های دیجیتال می‌تواند به شناسایی ارتباطات و تعاملات میان افراد مرتبط با پرونده‌ها کمک کند.

۵. استخراج اطلاعات و دسته‌بندی:

- ✓ استخراج موجودیت‌ها و روابط: سیستم‌های هوش مصنوعی می‌توانند اطلاعات مهم مانند نام افراد، تاریخ‌ها، مکان‌ها و روابط بین آن‌ها را از متون استخراج کنند.
- ✓ دسته‌بندی خودکار: الگوریتم‌های یادگیری ماشین می‌توانند پرونده‌ها و لوایح را به صورت خودکار دسته‌بندی کنند، مثلاً بر اساس نوع پرونده یا موضوع حقوقی.

۶. تسهیل در جستجو و بازیابی اطلاعات:

- ✓ جستجوی هوشمند: با استفاده از هوش مصنوعی، جستجو در میان حجم زیادی از اسناد حقوقی به صورت هوشمند و سریع انجام می‌شود.
- ✓ بازیابی اطلاعات مرتبط: سیستم می‌تواند اطلاعات مرتبط با پرونده یا موضوع خاصی را به سرعت بازیابی کند.

این امکانات و فناوری‌ها می‌توانند به وکلا، قضات و سایر افراد در سیستم قضایی کمک کنند تا به کارایی و دقت بیشتری در تحلیل و مدیریت پرونده‌ها دست یابند. همچنین، استفاده از هوش مصنوعی می‌تواند فرآیندهای حقوقی را تسریع کرده و هزینه‌ها را کاهش دهد.

۶-۴- چالش‌ها و معایب استفاده از هوش مصنوعی در دادرسی

هر چند استفاده از هوش مصنوعی در دادرسی قضایی، از پتانسیل بالایی برخوردار است، لیکن نمی‌توان چالش‌های آن را نادیده گرفت. رئوس چالش‌ها و معایب بهره‌گیری از (AI) را می‌توان در مصادیق زیر جستجو نمود:

۱. بی‌طرفی و عدالت: الگوریتم‌ها ممکن است به دلیل داده‌های نادرست یا ناقص، به گونه‌ای غیرقابل انعطاف باشند که منجر به تصمیم‌گیری‌های ناعادلانه شوند.
۲. عدم شفافیت و توضیح‌پذیری: الگوریتم‌های هوش مصنوعی معمولاً به عنوان "جعبه سیاه" عمل می‌کنند، به این معنا که فرآیند تصمیم‌گیری آنها برای کاربران انسانی به طور کامل شفاف نیست. این عدم شفافیت می‌تواند منجر به بی‌اعتمادی شود.
۳. حریم خصوصی و امنیت داده‌ها: استفاده از هوش مصنوعی نیازمند دسترسی به داده‌های حساس است که می‌تواند مسائل حریم خصوصی و امنیتی را به همراه داشته باشد.

۴. چالش‌های امنیتی: سیستم‌های هوش مصنوعی نیز مانند سایر سیستم‌های دیجیتال در معرض تهدیدات امنیتی قرار دارند. هک یا دستکاری در این سیستم‌ها می‌تواند به نتایج فاجعه‌باری منجر شود.
۵. قابل توضیح بودن: تصمیمات گرفته شده توسط سیستم‌های هوش مصنوعی باید قابل توضیح و درک برای انسان‌ها باشند تا اعتماد به سیستم حفظ شود.
۶. وابستگی به فناوری: افزایش وابستگی به سیستم‌های هوش مصنوعی می‌تواند به کاهش توانایی‌های انسانی در تحلیل و تصمیم‌گیری مستقل منجر شود.
۷. نیاز به چارچوب‌های قانونی: استفاده از هوش مصنوعی در دادرسی نیازمند چارچوب‌های قانونی و مقرراتی است که استفاده از آن را تنظیم و نظارت کند.
۸. پذیرش فرهنگی و اجتماعی: پذیرش استفاده از فناوری‌های جدید در سیستم‌های قضایی ممکن است با مقاومت فرهنگی و اجتماعی مواجه شود.
۹. هزینه‌های توسعه و نگهداری: توسعه و نگهداری سیستم‌های هوش مصنوعی پیچیده و پرهزینه است و نیاز به منابع مالی و انسانی قابل توجهی دارد.

لذا بررسی چالش‌ها و معایب و پیش‌بینی راهکار، قبل از درگیر شدن سیستم قضایی با چالش‌های یاد شده الزامی می‌باشد.

نتیجه‌گیری

در کشورمان عزیزمان، ایران، دادرسی به صورت تلفیقی از روش سنتی و روش الکترونیکی انجام می‌شود. روش‌های ارسال دادخواست، شکواییه، اظهارنامه و لوائح از طریق ارسال الکترونیکی صورت می‌پذیرد، ضمن آنکه دریافت اخطارها، احضاریه‌ها و آرای صادره از سوی محاکم و مراجع قضایی نیز از طریق ارسال در سامانه الکترونیک قضایی صورت می‌گیرد. ضمن آنکه برگزاری جلسات دادرسی در محاکم دادگستری به صورت سنتی و حضوری بوده حتی در زمان محدودیت‌های دوره کووید-۱۹ نیز دادرسی غیرحضوری انجام می‌شد و خبری از دادرسی الکترونیکی نبود؛ فقط در پرونده‌هایی که یکی از اصحاب دعوا در زندان بسر می‌برد، برگزاری جلسه دادرسی از طریق ویدئوکنفرانس مهیا شد که در حال حاضر نیز در برخی از محاکم برای اشخاص محبوس در زندان، از همین شیوه دادرسی استفاده می‌شود.

دادرسی الکترونیکی، مستلزم ایجاد بستر مناسب با امکانات و تجهیزات کافی بوده که به دلیل برخی شرایط در کشورمان، تاکنون امکان اجرای دادرسی الکترونیکی به معنای خاص آن میسر نشده است. در دادرسی الکترونیکی، استفاده از ادله همانند دادرسی سنتی لازم بوده و برای این امر، مستلزم ارائه ادله الکترونیکی می‌باشیم که قانونگذار در سال ۱۳۸۲ با تصویب قانون تجارت الکترونیک، به تبیین موضوع ادله الکترونیکی پرداخته و این ادله همانند ادله سنتی، می‌توانند ادله مطمئن بوده و یا ادله عادی محسوب شوند.

آغاز بهره‌گیری از هوش مصنوعی به دهه ۱۹۵۰ میلادی برمی‌گردد؛ لیکن، هوش مصنوعی در دهه کنونی در اغلب کشورهای جهان، جایگاه خود را تثبیت نموده و در اغلب علوم نتایج شگفت‌آوری از خود ظاهر می‌سازد. استفاده از هوش مصنوعی (AI) در امر

دادرسی نیز می‌تواند کمک شایانی به دستگاه قضایی نموده هرچند که هیچ مجوزی در خصوص جایگزینی هوش مصنوعی به جای قضات و وکلای دادگستری وجود ندارد.

AI در امر دادرسی، تجزیه و تحلیل داده‌های پرونده‌های قضایی، ارائه مشاوره حقوقی، صحت آزمایی ادله الکترونیکی ابرازی از سوی اصحاب دعوا، کشف جرم و پیشنهاد مجازات متناسب به جرم، می‌تواند به عنوان ابزار موثری در خدمت دادرسی الکترونیکی و قضایی باشد.

منابع

- آشوری، محمد، ۱۴۰۲، آیین دادرسی کیفری، چاپ بیست و سوم، تهران، انتشارات سمت.
- بابایی، جواد، ۱۳۹۷، جرایم رایانه‌ای و آیین دادرسی حاکم بر آن، تهران، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه.
- جلالیان، عسکر؛ عباسی، وحید، ۱۳۹۷، ادله الکترونیکی در حقوق ایران، تهران، انتشارات دادگستر.
- خالقی، علی، ۱۴۰۳، آیین دادرسی کیفری، چاپ چهل و نهم، تهران، انتشارات شهر دانش.
- السان، مصطفی، ۱۳۹۶، حقوق تجارت الکترونیکی، چاپ چهارم، تهران، نشر سمت.
- شکوری مقدم، محسن، ۱۳۸۴، حقوق تجارت الکترونیکی، جلد اول، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران.
- شمس، عبدالله، ۱۳۹۵، ادله اثبات دعوا، چاپ بیست و پنجم، تهران، انتشارات دراک.
- شمس، عبدالله، ۱۴۰۳، آیین دادرسی مدنی دوره بنیادین، چاپ شصت و هشتم، تهران، انتشارات دراک.
- شمس، عبدالله، ۱۴۰۳، آیین دادرسی مدنی دوره پیشرفته، چاپ چهل و هفتم، تهران، انتشارات دراک.
- صدری، سیدمحمد، ۱۳۸۸، مبادی فقه و اصول، چاپ هشتم، تهران، انتشارات دانشپذیر.
- عمید، حسن، ۱۳۵۷، فرهنگ فارسی عمید، چاپ ۱۳، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۸، اثبات و دلیل اثبات، چاپ ششم، تهران، نشر میزان.
- گروه پژوهشی حقوق دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۶، ادله اثبات دعوی کیفری، چاپ سوم، مشهد، دانشگاه علوم رضوی.
- محمدی، ابوالحسن، ۱۳۸۵، مبانی استنباط حقوق اسلامی (اصول فقه)، چاپ بیست و سوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- معین، محمد، ۱۳۸۶، فرهنگ فارسی معین، چاپ چهارم، جلد اول، تهران، آدنا: کتاب راه نو.
- مهاجری، علی، ۱۳۹۷، دوره جدید مبسوط در آیین دادرسی مدنی، تهران، انتشارات فکرسازان.
- نامجویان، محمدرضا؛ کجوثیان، مرجان، ۱۴۰۳، جرایم سایبری، تهران، نشر آلاقل.
- نصیریان، یدالله، ۱۳۸۹، اصول فقه ۱، چاپ نهم، تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- قانون مدنی، مصوب سال ۱۳۰۷.
- قانون مجازات اسلامی، مصوب سال ۱۳۹۲.
- قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی، مصوب سال ۱۳۷۹.
- قانون آیین دادرسی کیفری، مصوب سال ۱۳۹۲.
- قانون تجارت الکترونیکی، مصوب سال ۱۳۸۲.
- قانون جرایم رایانه‌ای، مصوب سال ۱۳۸۸.
- آیین نامه جمع آوری و استنادپذیری ادله الکترونیکی، شماره ۱۰۰/۲۸۴۶۳/۹۰۰۰، مصوب ۱۳۹۳/۰۵/۱۲، رئیس قوه قضاییه.
- آیین نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی، شماره ۹۰۰۰/۲۹۸۸۵/۱۰۰، مصوب ۱۳۹۵/۰۵/۲۴، رئیس قوه قضاییه.
- خوش سلوک، مهران، بررسی علل فراوانی پرونده‌های قضایی در ایران، دوازدهمین کنفرانس بین‌المللی و ملی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق، تهران، ۳۰ آبان ۱۴۰۳.

- هادی تبار، اسماعیل؛ یعقوبی گلوردی، محمدکاظم، ادله اثبات الکترونیکی در دادرسی های کیفری در نظام حقوقی ایران، فصلنامه فقه جزای تطبیقی، دوره سوم، شماره اول، بهار ۱۴۰۲، صص ۱۱۱-۱۲۳.
- محمودی، امیررضا؛ بحرکاظمی، مریم، هوش مصنوعی و تأثیر آن بر سیستم قضایی، تمدن حقوقی، دوره ۶، شماره ۱۸، ویژه نامه هوش مصنوعی، زمستان ۱۴۰۲، صص ۷۲-۵۵.
- والائی، حمید، ادله الکترونیکی (دیجیتال) به عنوان ادله اثبات جرم و دعوی، دومین کنفرانس ملی پدافند سایبری، ۵ اردیبهشت ۱۳۹۸.
- بهرامی، کامل، مجله علمی آموزشی مکتب خونه (مکتوب)، ۴ مهر ۱۴۰۲.
- نجات زادگان، سعید، امکان استناد به دلایل الکترونیکی مانند ایمیل، فیلم، عکس، اسکرین شات و ... در دادگاه های ایران، ۱۴۰۲.